

Zijn wereld en zijn werk

Erasmus

Erasmus

Erasmusbrug in Rotterdam. | Foto W. Bulach.

Petty **Bange**

Erasmus

Zijn wereld en zijn werk

WalburgPers

WALBURGERS

COLOFON

Afbeelding omslag

Portret van Desiderius Erasmus door Hans Holbein, 1523.
Musée du Louvre, Parijs.

Foto auteur

Paulien Varkevisser, Nijmegen

Ontwerp en opmaak

Erwin Bomans ^{BNO} leucq!, Goor

Hoofdstuk 9 is een bewerkte versie van het hoofdstuk 'Ongelikte beren en papegaaien' uit Petty Banges boek *Desiderius Erasmus, portret van een humanist* (Amersfoort 2007; Miniaturenreeks uitgeverij Bekking & Blitz).

Hoofdstuk 13 is een ingekorte versie van bijlage III 'Het gesprek in de tuin' uit Petty Banges boek *Thomas More, zijn wereld en zijn Utopia*, dat in de zomer van 2017 werd gepubliceerd bij uitgeverij Verloren in Hilversum.

© 2018 Petty **Bange**

p/a Uitgeversmaatschappij Walburg**Pers**, Zutphen

© 2018 Uitgeversmaatschappij Walburg**Pers**, Zutphen

www.walburgpers.nl

Allerechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veeleelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

ISBN 9789462492790

NUR 680

Inhoudsopgave

1	Inleiding	7
2	Historische achtergrond	12
3	Het humanisme in de vijftiende en zestiende eeuw	24
4	Erasmus in beeld	31
5	De filosofie van Christus	46
6	Erasmus in Italië 1506-1509	53
7	<i>De Lof der zotheid, Encomium Moriae of Laus stultitiae</i>	60
8	Erasmus en Luther	74
9	Opvoeding en onderwijs	80
10	De wereld van de drukkers	88
11	Vrienden en correspondenten van Erasmus	94
12	Geboren voor vriendschap: Erasmus en Thomas More	108
13	Drie vrienden in gesprek	118
14	Erasmus' <i>Samenspraken</i> , impressies van de zestiende-eeuwse samenleving	124
15	Erasmus' oeuvre	134
16	Erasmus' erfenis	144
	Erasmus' leven in vogelvlucht	148
	Beredeneerde, beknopte bibliografie	150
	Register van persoonsnamen	151

Standbeeld van Erasmus van Hendrick de Keyser Rotterdam. | Foto Ruyblas 13.

Inleiding

Rotterdam heeft zijn Erasmus-universiteit, er is een Erasmusbrug en er staat een beroemd standbeeld van Erasmus, ontworpen door Hendrick de Keyser, in 1622 in brons gegoten. De Nijmeegse universiteit kent haar Erasmusgebouw, Erasmusplein en Erasmuslaan en voor de universiteitsbibliotheek staat een standbeeld, door Huub Kortekaas gemaakt in 1960 en in 1964 aangekocht. In veel andere steden vinden we eveneens straatnaambordjes die naar de grote humanist verwijzen.

Nederland reikt ook jaarlijks de Erasmusprijs uit, aan een persoon of instelling die een voor Europa belangrijke bijdrage heeft geleverd op cultureel gebied. Winnaars waren onder andere *Amnesty International*, het Duitse weekblad *Die Zeit*, Vaclav Havel en Hans van Maanen. Maar wie was Erasmus eigenlijk? De meesten die over een Erasmusweg fietsen of lopen zullen weinig van hem weten. Wellicht zal de *Lof der Zotheid* een associatie zijn, zonder dat men precies weet wat dit werkje inhoudt. Dat zijn verzamelde werken in de moderne editie zo'n kleine twee meter kastplank in beslag nemen realiseert waarschijnlijk niemand zich. De *Lof der Zotheid* is onmiskenbaar een prachtig staaltje van humanistische retoriek, ironie en zelfspot, maar in de laatste hoofdstukken, waarin het gaat over de 'zotheid' in de bijbel en mystieke ervaringen leren we Erasmus kennen zoals hij zelf het liefst gekend wilde worden: als christen-humanist voor wie de bestudering van de klassieke letteren in dienst staat van de evangelische boodschap. Dit laatste is waarschijnlijk niet zo algemeen bekend.

Opera omnia

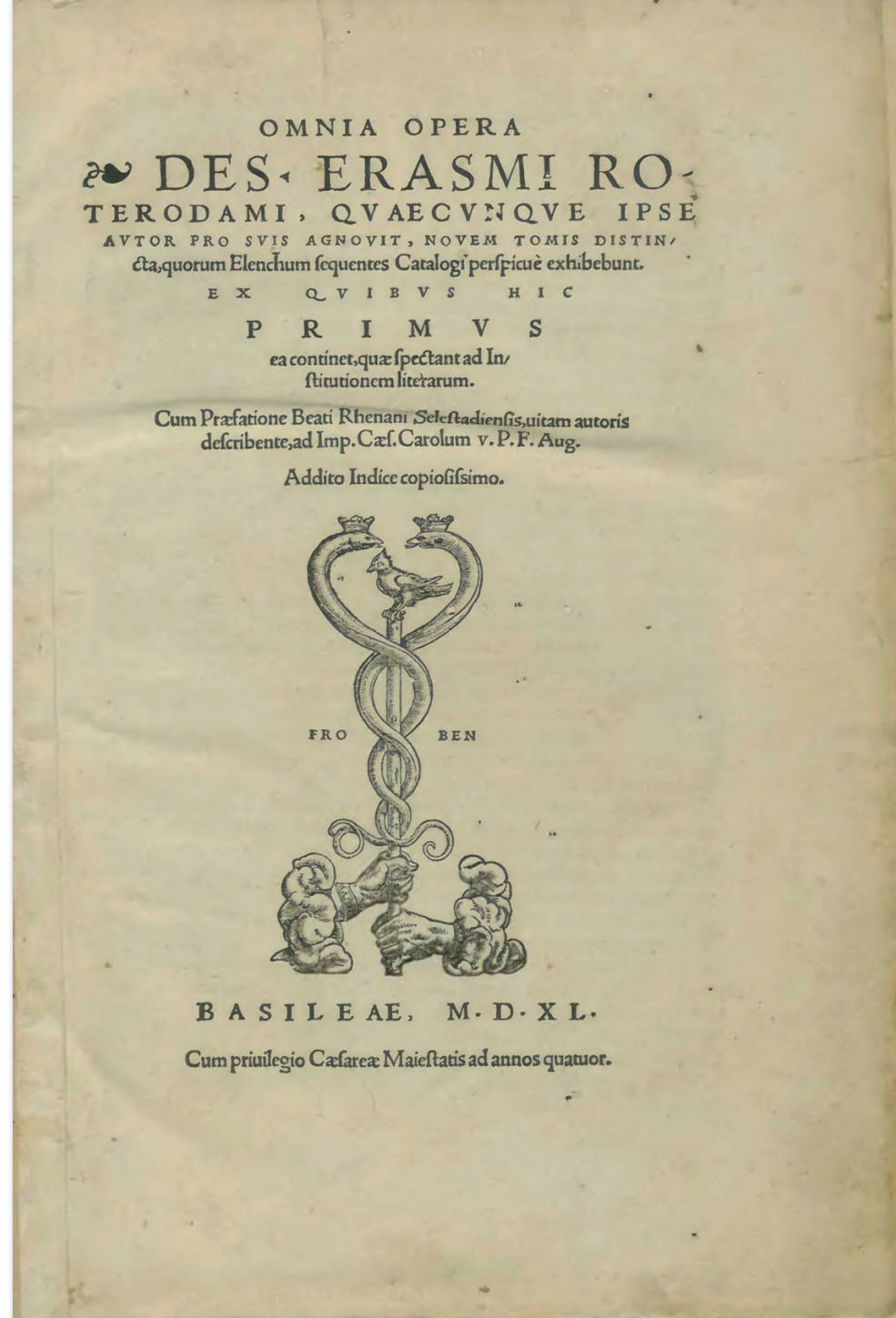
Al in 1540, vier jaar na zijn dood, werden voor de eerste maal in Bazel de *Verzamelde Werken* uitgegeven door Hiëronymus Froben en Nicolaus Episcopius, de zoon

Erasmus is één van de bekendste Nederlanders, zo niet dé bekendste. Hij noemde zichzelf Desiderius Erasmus Roterodamus, naar zijn geboorteplaats. Desondanks zag hij zichzelf liever als wereldburger. Hij was een veelzijdige humanistische geleerde die in zijn werken duidelijk maakte aan zijn tijdgenoten – en ook nu nog aan ons – wat hem bewoog in het leven. De rode draad is daarbij zijn christen zijn, of het nu gaat om zijn bijbelvertaling of om de Lof der zotheid.

respectievelijk schoonzoon van de grote drukker Johann Froben, die veel werken van Erasmus het licht deed zien. Hiëronymus en Nicolaus waren beiden kort tevoren *executeurs testamentair* van Erasmus geweest.

Aan het begin van de achttiende eeuw (1703-06) werden de *Opera omnia* voor de tweede keer gedrukt, ditmaal in Leiden door Pieter van der Aa. Deze editie is de geschiedenis ingegaan als de 'Clericus-editie' naar Van der Aa's medewerker Jean Leclerc. Dit is in feite misleidend, omdat Leclerc aanzienlijk minder heeft bijgedragen – zelfs ook fouten heeft gemaakt – dan deze benaming suggereert.

In de jaren '60 van de twintigste eeuw is men begonnen met de geheel vernieuwde *Opera omnia*, de zogenaamde ASD (Amsterdam) editie. Eminente Erasmuskenners uit binnen- en buitenland werk(t)en hieraan mee. Bijna alle delen zijn intussen verschenen. In deze nieuwe editie zijn overigens de brieven van en aan Erasmus niet

Titelpagina van Erasmus' Opera Omnia. | Gedrukt door Johann Froben, 1540 in Bazel.

opgenomen: deze zijn aan het begin van de twintigste eeuw uitgegeven door Percy Stafford Allen. Deze Oxfordse editie is van zodanige kwaliteit dat men een nieuwe zinloos achtte.

In de verzamelde werken van Erasmus vinden we een heel scala aan onderwerpen op het culturele, religieuze en zelfs politieke vlak, zodat het alleszins begrijpelijk is dat hij tot de erflaters van onze beschaving wordt gerekend. Zijn omgang met vrijwel alle West-Europese humanisten die ertoe deden laat zien hoe hij in zijn eigen

tijd al bewonderd en gewaardeerd werd, al waren er ook kritische geluiden te horen.

Vanaf de zestiende eeuw is er eveneens veel óver Erasmus geschreven. Deze studies kunnen ook heel wat boekenkasten vullen. Het gaat om wetenschappelijke boeken, die bepaalde (deel)aspecten van Erasmus' leven en werk onder de loep nemen, maar ook om populair-wetenschappelijke werken die algemene kennis over hem voor een wat groter publiek toegankelijk maken. Zeker in herdenkingsjaren zagen veel nieuwe publicaties het licht.

Luther spijkt zijn 95 stellingen aan de deur van de slotkerk te Wittenberg. | Schilderij van Ferdinand Pauwels, 1872.

Doel en opzet

In dit boek wil ik Erasmus vooral plaatsen in zijn eigen tijd, in zijn eigen wereld, tussen zijn eigen vrienden en collega-humanisten. Vandaar ook de titel: *Erasmus. Zijn wereld en zijn werk*. De persoon Erasmus kan niet los gezien worden van de tijd waarin hij leefde. Evenmin moet zijn werk worden beschouwd als tijdloos. Ofschoon we nu nog onder de indruk kunnen zijn van zijn teksten en we nog steeds een voorbeeld (zouden) kunnen nemen aan bijvoorbeeld zijn compromisloze pacifisme, moeten we ons terdege realiseren dat zijn oeuvre in een bepaalde tijd en wereld is ontstaan en dat het lezerspubliek van toen met andere ogen las dan wij nu doen. Uit de vele brieven van en aan Erasmus die zijn overgeleverd kunnen we ons daarvan enigszins een beeld maken.

Er is wellicht een parallel te trekken met de lotgevallen van het bekendste werk van Erasmus' beste vriend: *Utopia* van Thomas More, dat niet zo lang na de *Lof der zotheid* van de persen rolde. De vijfhonderdste verjaardag daarvan in 2016 heeft heel wat publicaties opgeleverd waarin de schrijvers vrijwel alle de tijdloosheid van de tekst benadrukken en waarderen, en het feit dat de auteur – in hun ogen – zijn tijd ver vooruit was in zijn schildering van een ideale samenleving. En dat terwijl uit brieven van Thomas' vrienden blijkt dat zij zich er van bewust waren

dat hij geenszins een volmaakte maatschappij had ontworpen, integendeel: in *Utopia* laat hij zien dat de ideale maatschappij niet bestaat, c.q. niet kan bestaan. Dat zij in hun correspondentie meedingen met zijn fantasie en deden alsof moet men dus op de juiste waarde en in de juiste context weten te schatten.

Bovenstaande geldt ook voor de werken van Erasmus. Daarom zal in het eerste hoofdstuk een schets worden gegeven van de historische context, hoe de wereld eruit zag rondom het jaar 1500 en aan welke veranderingen West-Europa onderhevig was in de periode tussen Erasmus' geboortjaar en zijn sterfjaar. Het tweede hoofdstuk gaat wat dieper in op de culturele wereld waarin Erasmus functioneerde. Met name (de geschiedenis van) het humanisme dat in zijn tijd bloeide, aan de universiteiten en daarbuiten, komt aan de orde.

Onder de titel 'Erasmus in beeld' worden de portretten besproken die vanaf 1516 van Erasmus zijn gemaakt door grote kunstenaars van zijn tijd: Hans Holbein, Quinten Metsys en Albrecht Dürer. We moeten hier – hoe moeilijk ook – proberen met de ogen van toen naar de afbeeldingen te kijken en te begrijpen hoe de schilders hun model zagen.

Dat Erasmus een christen-humanist wordt genoemd is niet voor niets: het is onmogelijk om hem te begrijpen wanneer zijn religiositeit buiten beschouwing blijft.

Hij zag zijn nieuwe Latijnse vertaling van het Nieuwe Testament – direct uit het Grieks – als zijn belangrijkste werk; deze verscheen in 1516. Daarbij schreef hij *Parafrasen*, uitleg, op alle nieuw-testamentische bijbelboeken, behalve de *Openbaring* van Johannes. In het hoofdstuk ‘De filosofie van Christus’ wordt nader ingegaan op dit christocentrisme dat hijzelf met genoemde benaming aanduidde.

Uiteraard wordt er ook aandacht besteed aan Erasmus’ meest bekende werk: de *Lof der zotheid*. Het is waarschijnlijk zijn enige werk dat nu nog op wat grotere schaal wordt gelezen door mensen die niet noodzakelijk Erasmus-kenners zijn. Overigens zal blijken dat ook deze ‘paradoxale lofrede’ niet zomaar zonder uitleg helemaal begrepen kan worden. Erasmus had dat zelf al door toen hij enige jaren na de druk van de eerste versie Gerard Lyster (zie hoofdstuk 7) een commentaar in de marge liet schrijven. Dit hoofdstuk wordt voorafgegaan door een kort algemeen hoofdstuk over Erasmus’ verblijf in Italië van 1506 tot 1509.

In 2017 werd herdacht dat 500 jaar tevoren Luther zijn 95 stellingen publiceerde; dat zal niemand zijn ontgaan. Erasmus kon zich aanvankelijk goed vinden in de door Luther geuite kritiek op allerlei kerkelijke misstanden. Hij stuurde de stellingen zelfs aan zijn beste vriend Thomas More. Toen doctor Maarten echter steeds radicaler werd in zijn weerstand – en hij pausen tegenover zich vond die niet bereid waren een en ander bespreekbaar te maken – zodat er uiteindelijk een definitieve kerkscheuring ontstond, kon Erasmus tot zijn leedwezen hem niet meer volgen. Ofschoon hij het wat betreft bepaalde kritiekpunten nog steeds met Luther eens was, vond hij diens compromisloze houding onbegrijpelijk. Aan het begin van de reformatie, en met name aan Erasmus’ houding tegenover Luther is eveneens een hoofdstuk gewijd.

In ‘Opvoeding en onderwijs’ komen Erasmus’ opvattingen dienaangaande aan de orde. Zijn kijk op het leren van met name jonge mensen kunnen we in diverse opzichten nog steeds actueel noemen. Hoewel hij zelf geen praktiserende leraar was, heeft hij er veel over geschreven omdat hij de vorming van de jeugd uitermate belangrijk vond.

Met verschillende drukkers van zijn werken had Erasmus intensieve contacten. Zonder hen zouden zijn teksten niet zoveel lezers, toen en nu, bereikt hebben. Daarom is aan hen een apart hoofdstuk gewijd.

Met vrienden en collega-humanisten hield Erasmus nauw contact, hetgeen blijkt uit de ons overgeleverde

en door hemzelf uitgegeven briefwisseling: het gaat om meer dan 3000 brieven die door hem en aan hem werden geschreven. En dan zijn er nog de nodige exemplaren verloren gegaan, zoals de uitgever van de brieven, Percy Allen, op diverse plaatsen in zijn editie vermeldt, wanneer bijvoorbeeld een brief een duidelijk antwoord is op een eerdere die er niet meer is. Aan een aantal belangrijke humanistische vrienden en collega-humanisten met wie Erasmus omging wordt in een apart hoofdstuk aandacht besteed. Aan zijn bijzondere relatie met Thomas More en de wederzijdse inspiratie die daaruit voortvloeide is daarna een eigen hoofdstuk gewijd.

Na dit hoofdstuk is de tekst ‘Drie vrienden in gesprek’ opgenomen. Het is een fictieve discussie tussen Erasmus, Thomas More en Pieter Gilles, zoals die in de zomer van 1515 in Antwerpen kan hebben plaatsgevonden.

In het hoofdstuk ‘Erasmus’ oeuvre’ wordt aandacht besteed aan de zogenoemde *ordo* (ordering) van zijn werken, zoals hij die zelf heeft opgeschreven in een brief aan één van zijn vrienden. Hieruit blijkt dat – zoals eerder aangegeven – hij een indrukwekkend oeuvre op zijn naam heeft staan, over uiteenlopende onderwerpen. Binnen het kader van zijn eigen *ordo* zal een aantal werken nader worden voorgesteld.

In het slothoofdstuk komt Erasmus’ erfenis aan de orde: zijn materiële nalatenschap maar ook datgene wat wij de geestelijke erfenis mogen noemen van de humanist die de *studia humaniora* in dienst had gesteld van zijn christelijk geloof.

De bijlage bevat een ‘aangeklede’ jaartallenlijst, waarin in chronologische volgorde de belangrijkste gebeurtenissen uit Erasmus’ leven worden genoemd. Een beknopte, beredeneerde bibliografie en een personenregister sluiten het boek af.

Kaart van West-Europa omstreeks 1500.

Historische achtergrond

De tijd waarin Erasmus leefde, aan 'weerszijden' van het jaar 1500, is door historici een overgangperiode genoemd, en niet ten onrechte. We hoeven daarvoor alleen maar te kijken naar het geboorte- en het sterfjaar van Erasmus om te kunnen constateren dat zich in zijn tijd heel wat veranderingen voordeden.

Gezicht op het vermeende geboortehuis van Erasmus aan de Wijde Kerksteeg in Rotterdam. | Tekening van A. Dirckx, omstreeks 1898. Stadsarchief Rotterdam.

De wereld waarin Erasmus werd geboren was een woelige wereld. Het West-Europa van zijn dagen werd in belangrijke mate gekenmerkt door grotere of kleinere oorlogen en schermutselingen tussen staten onderling, maar ook binnen staten en zelfs binnen steden. Voor Erasmus, die veel reisde, was dit iets om altijd rekening mee te houden. Hij sloot zich wel eens bij een groep soldaten aan om veiliger van A naar B te kunnen komen. Ook op intellectueel en godsdienstig gebied was er van alles aan de hand.

Erasmus werd geboren in 1469, in de 'Bourgondische tijd': Karel de Stoute was op dat moment twee jaar aan het bewind. In Erasmus' sterfjaar 1536 was het Duitse keizerrijk het machtigste rijk in West- en Midden-Europa. Zijn achterkleinzoon Karel V zat al 17 jaar op de troon. In Engeland waren in 1469 de 'Rozenoorlogen' nog aan de gang, waarbij de tegenstrijdige aanspraken op de troon van de adellijke families York (die als embleem een witte roos had) en Lancaster (een rode roos) de hoofdrol speelden. In 1536 zat Hendrik VIII al 27 jaar stevig in het zadel. Twee jaar tevoren had hij zichzelf uitgeroepen tot hoofd van de Engelse (Anglicaanse) kerk en de gehoorzaamheid aan de paus opgezegd. Een jaar vóór Erasmus' dood werd zijn beste vriend Thomas More hier het slachtoffer van: omdat hij deze situatie niet wilde erkennen werd hij terechtge-